

ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՎ
ՆՈՐԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ԱՐՎԵՍՏ

10-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆ

2021 Թ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՐԴԱԿԱՆ ՏՈՆԵՐԸ

Լյն տոները, որ հայ ժողովուրդը նշում էր դեռևս հարյուր տարի առաջ, շատ քիչ են պահպանվել մեր կենցաղում: Հայաստանի Հանրապետության առանձին ազգագավառներում շարունակում են նշել Վարդավառը, որոշ տեղեր (մասնավորապես՝ ներկայիս Գեղարքունիքի մարզի Մարտունու, Վարդենիսի շրջաններում) մասամբ նշում են Համբարձումը, իսկ Ջատիկի, Տյառնընդառաջի, Սուրբ Խաչի որոշ ծեսեր պահպանվել են համարյա ամենուր: Սակայն տոնակատարությունների ամբողջականությունը զգալիորեն կորուստներ է կրել: Մեկ հարյուրամյակ առաջ նշվող տոներն իրենց տևական պատմությունն են ունեցել, և նրանց ծիսականու բացահայտումն ու վերլուծությունը շերտ առ շերտ ցույց է տալիս ինչպես հայ ժողովրդի անցած պատմական ուղին, այնպես էլ՝ հազարամյակների ընթացքի տոնարական փոփոխությունները, մարդկանց միջև հարաբերությունների կադապարները (տղամարդկանց ու կանանց, տարեցների ու երիտասարդների, ազգականների, համայնքի, սոցիալական խմբերի միջև) և դրանց պատճառաբանվածությունը, շրջակա միջավայրի հանդեպ մարդկանց ու անհատի վերաբերմունքը, բնությունից ու երկնային ուժերից ակնկալիքները, ապահով ու անապահով կյանքի մասին պատկերացումները, բնությունից, երկնային ուժերից, մարդածին ու բնական աղետներից, անհատ մարդկանցից սպասվող վտանգները, տագնապներն ու դրանցից պաշտպանվելու կերպը և այլն: Մեր տոների ժողովրդական արարողություններում կարելի է հանդիպել հայոց նախաքրիստոնեական աստվածությունների կերպարներին, Հայկի ու Բելի ավանդազրույցի դրսևորումներին, Նոյ նահապետի ու ջրհեղեղի մասին պատմությունների հետքերին, քրիստոնեության մուտքին և ընթացքին, քրիստոնեական տոնացույցի «հայացման-ազգայնացմանը» և նախաքրիստոնեական ծեսերի «քրիստոնեացմանը», Ավարայրի ճակատամարտի հիշողություններին, չարի ու բարու մասին հայ ժողովրդի ըմբռնումներին ու պատկերացումներին:

Քրիստոնեության ընդունումից հետո, ինչպես աշխարհի շատ ժողովուրդների մոտ, հայ ժողովրդի ավանդական տոնացույցը ևս վերածնվեց քրիստոնեական աշխարհայացքի և համակարգված տոնացույցի կադապարով և այդ կերպ զոյատևեց ավելի քան մեկուկես հազարամյակ: Այսօրվա եկեղեցական տոնացույցն անվանապես արտացոլում է այդ մեկուկես հազարամյակի ընթացքում մեր ժողովրդի կենցաղում լիարյուն կյանքով ապրած բուն ժողովրդական և եկեղեցական տոների ամբողջությունը. հիրավի, այդ երկար ու ձիգ դարերի ընթացքում թե՛ եկեղեցին, թե՛ ժողովուրդը նշել են Ծնունդ, Տյառնընդառաջ, Ս. Սարգիս, Բարեկենդան, Ծառզարդար, Ջատիկ կամ Ս. Հարություն, Համբարձում, Խաղողօրհնեցի կամ Վերափոխման, Ս. Խաչի տոները, Կանաչ-Կարմիր կիրակիները, Վարդավառը: Թե՛ եկեղեցին, թե՛

ժողովուրդը նշել են այլ, ավելի կամ պակաս կարևոր տոներ, եղել են ոչ համահայկական ընդգրկվածության, զուտ տեղական տոներ, թերևս դրանց մի մասը մոռացվել է, փոխարինվել ուրիշներով: Վերը նշվածներն այն տոներն են, որոնք 19-20 դդ. սկզբին նշվում էին ողջ հայ ժողովրդի կողմից և, ըստ երևույթին, իրենց մեջ խտացրել են մեր ժողովրդի տոնականության ընկալումները, առօրյա կյանքից դուրս գալու և տոնական կյանքով ապրելու ձևերը:

Ինչպե՞ս կոչել դրանք. ժողովրդակա՞ն, ազգայի՞ն, թե՞ եկեղեցական տոներ: Ընդհանուր առմամբ՝ դրանք մեծ չափով նույնն են: Տոների մեջ ամբողջացել, ընդհանրացել, նույնացել են ժողովրդականն ու եկեղեցականը: Ժողովրդականը հաճախ դարձել է եկեղեցական և ընդունվել եկեղեցու կողմից, եկեղեցական-քրիստոնեականն էլ իր հերթին դուրս է եկել եկեղեցու պատերից և դարձել ժողովրդական կենցաղի անբաժանելի մասը: Անշուշտ՝ տոների ժամանակ կատարվող ժողովրդական շատ ծեսեր ոչ միայն եկեղեցու կողմից չեն ընդունվում, այլև հակասում են քրիստոնեության տրամաբանությանը: Դրանք բազմաթիվ են. զանազան գուշակությունները, չարխափան կանխարգելիչ ծեսերը, հմայական ծեսերը, վիճակահանությունները, նախաքրիստոնեական աստվածներին կամ ոգիներին ներկայացնող տիկնիկները, կրակի պաշտամունքին առնչվող խարույկները, ջրի պաշտամունքի արարողությունները և այլն: Սակայն դարերի ընթացքում հայ հոգևորականները կարողացել են հաշտվել դրանց անխուսափելի գոյության հետ և երբեմն նույնիսկ մասնակցել դրանց: Այսպիսով՝ բուն ժողովրդական, այսպես կոչված՝ ազգային սովորությունների մի մասը պահպանվել, փոխանցվել են սերնդեսերունդ եկեղեցական տոների միջոցով: Ուսումնասիրողները հայ ժողովրդի տոնացույցում բացահայտում են նրա վաղնջական շերտերը, տեսնում արևի ու կրակի, ջրի ու հողի պաշտամունքին նվիրված հանդիսություններ, նախաքրիստոնեական շրջանի աստվածություններին, մասնավորապես երկրագործական աշխատանքները և անձնական ու հասարակական բարեկեցությունը հովանավորող ուժերին նվիրված ծեսեր: Իրենց ծագումով դրանց զգալի մասը գալիս են մեր ժողովրդի ձևավորման շրջանից և պատմության ընթացքում անընդհատ ձևափոխությունների ենթարկվելով, կորցնելով, լրացվելով, «ծալվելով», մասնատվելով և այլն, մինչև այսօր, այնուամենայնիվ, հնարավորություն են տալիս վերլուծել և թափանցել մեր մշակույթի վաղնջական շերտերը:

Այս երևույթը առանձնապես բացառիկ չէ: Աշխարհի բազմաթիվ ժողովուրդներ կրոնական, գաղափարախոսական, քաղաքական համակարգերի փոփոխություններից հետո շարունակում են կատարել իրենց ազգային ծեսերը:

Այս գրքում ներկայացվող տոները լիիրավ կարող են կոչվել ազգային-եկեղեցական տոներ: Ինչը, սակայն, չի նշանակում, որ այստեղ ներկայացված են բոլոր եկեղեցական տոները: Այն նշանակում է միայն, որ այստեղ ներկայացված տոների բացարձակ մեծամասնությունը առկա են քրիստոնեական տոնացույցում, և դրանցում մեծ չափով պահպանվել են նախաքրիստոնեական, ինչպես նաև ետքրիստոնեական ժողովրդական արարողություններ: Սակայն այստեղ նկարագրված են նաև քրիստոնեական տոնացույցի հետ առնչություն չունեցող այնպիսի տոներ, ինչպիսիք են Նավասարդը, Ամանորը, որոշ իմաստով՝ Սուրբ Սարգիսը, Բարեկենդանը: Անմիջապես պետք է ասել, որ այս տոներն էլ իրենց հերթին են «քրիստոնեացել»։ Երկրի ժամանակ կատարվող ժողովրդական արարողությունները զգալի չափով ձեռք են բերել քրիստոնեական բառամթերք, բովանդակություն, այն բովանդակությունը, որ ժողովուրդն է տեսել քրիստոնեության մեջ: Բավական է հպանցիկ հիշել Սուրբ Սարգսի վերջին օրը տեղի ունեցող հետևյալ արարողությունը.

Սուրբ Սարգսի շաբաթ օրը վերջանում է հաջորդ, շատ սիրված տոնի՝ Բարեկենդանի ազդարարումով: «Մեծ պապն» է, որ պետք է ընտանիքները մտնի և հայտնի, որ Բարեկենդանը

Եկել է: Իրականում տան ավագագագույն անդամը՝ պապը կամ տատը, շաբաթ օրը առավոտյան եկեղեցուց վերադառնալով տնեցիներին հավաքում էր սեղանի շուրջը և ինքը դուրս էր գալիս: Ապա նա վերադառնում էր՝ ոչխարի մորթու մեջ փաթաթված, գլխին՝ խոշոր սրածայր քուղոգ, ձեռքին՝ մի հսկա գավազան: Տնեցիների ուրախ ծիծաղների ներքո նա մոտենում էր գինու կարասին, յուրաքանչյուրին մի-մի գավաթ գինի լցնում, հանձնում հերթական տիրոջը հետևյալ խոսքերով. «Եկավ Մեծ պապուկը, հազար բարով մեր Բարեկենդան»: Յուրաքանչյուրն իր գինու բաժակը ստանալով համբուրում էր «Մեծ պապի» աջը և կամացուկ ասում.

***Լույս Լուսավորչին,
Հավատք Քրիստոսին,
Հայ քրիստոնյային,
Մեռնեմ հավատքին:***

Տան փոքրերից մեկը բարձրածայն հարցնում էր. «Ո՞վ է Մեծ պապը»: Դերակատարը պատասխանում էր.

***Լուսավորչի լույս արևն է,
Մեր ժամերի լույս ծրագն է,
Մեր տների շենք-շնորհքն է,
Մեր վանքերի զարդն ու տերն է...***

Լայն իմաստով նկարագրված արարողությունը քրիստոնեական չէ, ավելին, որևէ եկեղեցական կանոն թույլ չի տա ինչ որ մի «Մեծ պապի» «Լուսավորչի լույս արև» կամ «Մեր վանքերի զարդ ու տեր» հայտարարել: Սակայն այն ամբողջովին տեղավորվում է քրիստոնեության ժողովրդական ըմբռումների մեջ և այս կարգի երևույթների մեծը դեռ կհանդիպենք տոնակատարությունների նկարագրությունների ընթացքում:

Հասկանալի է, որ այս գրքում ընդգրկված չեն բոլոր եկեղեցական տոները: Դրանք զգալի թիվ են կազմում: Եկեղեցական օրացույցի համաձայն, տարվա օրերը բաժանվում են երեք խմբի՝ Տոնական օրեր, Սրբոց օրեր և Պահոց օրեր: Տոներն իրենց հերթին բաժանվում են խմբերի, այն է՝ Տերունի տոներ, Աստվածածնի տոներ, Խաչի տոներ, Եկեղեցական տոներ և ազգային կամ կրոնական գաղափարներին նվիրված տոներ: «Տերունի» կոչվում են այն տոները, որոնք նվիրված են Տիրոջ՝ Հիսուս Քրիստոսի կենսագրության զանազան դեպքերին: Հայոց եկեղեցական տոնացույցում դրանք են՝ Ծննդյան և Մկրտության տոնը, Տյառնընդառաջը, Ծաղկազարդը, Սուրբ Հարությունը կամ Ջատիկը, Համբարձումը, Վարդավառը կամ Այլակերպության տոնը: Այս բոլոր տոներն ընդգրկված են գրքում, սակայն ներկայացված են, ինչպես ասվեց, հիմնականում ժողովրդական սովորություններն ու ծեսերը: Աստվածածնի տոներն իրենց հերթին առնչվում են Մարիամ Աստվածածնի կյանքի դեպքերին, մասնավորապես նրանց, որոնք կապված են Հիսուս Քրիստոսի հետ՝ Հղություն, Ծնունդ, Վերափոխումն Ս. Աստվածածնի և այլն: Սույն գրքում հիշատակվում է միայն Վերափոխման տոնը, ընդ որում՝ դարձյալ հիմնականում ժողովրդական ծեսի շրջանակներում, այն պարզ պատճառով, որ Աստվածածնի ութ տոներից միայն Վերափոխման տոնն է ժողովրդականացել կամ, որ տվյալ դեպքում ավելի ճիշտ կլինի ասել, Վերափոխման տոնը շարունակվել է որպես քրիստոնեությունից առաջ գոյություն ունեցած անահտական տոներից մեկը:

Այս գրքի նպատակը չէ հետազոտել տոների և դրանց արարողակարգի իմաստային դաշտերը, պատմական զարգացման ընթացքը, քննարկել այս կամ այն տոնի ու նրա հանդիսությունների բնույթը և արարողակարգի մեջ քրիստոնեության կամ պատմամշակութային զանազան հանգամանքների թելադրանքով կատարված փոփոխությունները, ինչպես նաև քրիստոնեական, բուն ժողովրդական և գիտական մեկնաբանությունները: Մեր խնդիրը շատ

ավելի համեստ է՝ վերածանոթանցնել մեր ժողովրդին այն տոներին ու նրանց ծիսականուն, որոնք ներդաշնակորեն միաձուլվել էին մեր ժողովրդի կյանքին՝ ընդհուպ մինչև այդ կյանքում տեղի ունեցած կտրուկ, ավերիչ փոփոխությունները:

1915-1920թթ. եղավ Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում ապրող հայերի բնաջնջման ու աշխարհասփյուռ լինելու շրջանը, միաժամանակ խաթարվեցին դարերի ընթացքում կերտված և ազգային դիմագիծը ամբողջացնող մշակութային շերտերը: 1920թ. Արևելյան Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքական ու հասարակական խռոչի փոփոխություններն իրենց հերթին կտրուկ փոխեցին անցյալից եկող ավանդական ազգային արժեքների բնականոն զարգացման ուղին, դրանց փոխարինելու եկան վարչակարգի գաղափարախոսությանը ծառայող և այդ գաղափարախոսությունը հաստատող արժեքները: Ավանդական ազգային տոնացույցն այդ արժեքների համակարգի մեջ չէր մտնում, ուստի և այն ոչ միայն չէր կատարվում, այլև հաճախ ենթարկվում էր գաղափարական հետապնդումների, իսկ կատարողները՝ քաղաքական հետապնդումների:

Սա նույնպիսի հետևողական պայքար էր ազգային մշակույթի դեմ, ինչպիսին ժամանակին մղում էր նորամուտ քրիստոնեությունը: Եթե քրիստոնեությունը վերածնեց ժողովրդական տոնացույցն իր կաղապարով, ապա ժողովրդական տոնահանդեսը գոյատևեց նրան զուգահեռ, նրա հետ միասին և այնուամենայնիվ՝ իր ուրույն կյանքով: Եթե նախաքրիստոնեական շրջանում հայ ժողովուրդն ուներ, դիցուք, կրակի պաշտամունքին նվիրված տոն, ապա քրիստոնեական Տյառնընդառաջի ժողովրդական տոնահանդեսը, քրիստոնեական արարողակարգի կողքին, շարունակեց պահպանել այդ նախաքրիստոնեական տոնի ազգային ծեսերը: Ավելին, քահանան իր մասնակցությունն էր բերում խարույկներ վառելու և նրանցով գուշակություններ անելու սովորույթին: Նույն կերպ քրիստոնեական Ս.Հարության, Համբարձման տոներում պահպանվել և նույնիսկ զարգացել են ժողովրդական Ձատիկն ու Վիճակը: Տարբեր ձևերով, «ծպտվելով» քրիստոնեական հերոսների կերպարներում, երբեմն պահպանվել, գոյատևել և նույնիսկ զարգացել են որոշ նախաքրիստոնեական Աստվածների նվիրված ծեսեր (օրինակ, Սուրբ Սարգսին): Սա բնականոն զարգացման գործընթաց էր, այդ կարգի փոփոխությունների ենթարկվում են բոլոր ժողովուրդների մշակութային համալիրներն ընդհանրապես, տոները՝ մասնավորապես: Այլ էր 20-րդ դարի սկզբի բեկումնային շրջանը հայ ժողովրդի համար: Աշխարհասփյուռ արևմտահայ հատվածն այլևս հնարավորություն չուներ իր նախնիների տոնականուն վերադառնալու կամ դրանց զարգացումը շարունակելու: Ավելի ուշ առաջացած գաղթօջախներում, անշուշտ, եկեղեցական տոնացույցը շարունակեց գործել, բայց բնականաբար, հիմնականում եկեղեցական ծեսի շրջանակներում: Արևելահայ հատվածն էլ, շարունակելով ապրել իր հայրենիքում, արհեստականորեն դրվեց ոչ ազգային, հաճախ՝ մտացածին արժեքները խնկարկելու փաստի առջև: Նոր կուռքերը, սակայն, ժողովրդականություն չստացան և չմիահյուսվեցին տոնականու ժողովրդական պատկերացումներին, հիմն էլ հետապնդումների ու պարսավանքների ենթարկվեց: Դրանց ներդաշնակ զարգացման ընթացքը խաթարվեց: Զգալիորեն նվազեց ժողովրդի, հասարակության ստեղծագործական մասնակցությունը տոնական մշակութաշինությանը. նրան մատուցվում էին պատրաստի ծեսեր (մայրվկաներ, շքերթներ, հանդիսություններ), պատրաստի երաժշտություն, պատրաստի երգեր, պատրաստի ասմունք, որոշ իմաստով՝ ուտեստի պատրաստի, ստանդարտ տեսականի: Պակասեց ժողովրդական երաժշտական և տեքստային բանահյուսությունը, դրանց փոխարինելու եկան նոր, խորհրդային գաղափարախոսությունը ներկայացնող տոնական երգերը:

Այսօր մեր ժողովուրդը հայտնվել է այն իրավիճակում, երբ իր ազգային գոյությունը

շարունակելու երաշխիքներից մեկի՝ ազգային մշակույթի գիտակցված ընկալումը դարձել է առաջնային խնդիր: Շատ շատերը «ազգային մշակույթի» ակունքներին վերադառնալու փորձեր են անում, առանց հստակ գիտակցելու, թե ո՞րն է, կամ ի՞նչն է այդ «ազգային մշակույթը»: Այդպիսին է, օրինակ, ներկայացվում Միհրի պաշտամունքը, և Արևը խնկարկելու տոնահանդեսը քարոզվում է որպես ազգային տոն: Միաժամանակ՝ բազմաթիվ հասարակական կազմակերպություններից, մշակութային օջախներից, անհատներից հարցումներ են արվում, թե որո՞նք են մեր ժողովրդական տոները, ինչպե՞ս էին դրանք նշվում անցյալում, և ինչպե՞ս պիտի նշենք այժմ: Այդ հարցերին պատասխանելը թե՛ հեշտ է, թե՛ դժվար: Դժվար չէ, որովհետև, ի վերջո, կարելի է նկարագրել թե երբ, որտեղ, ովքեր և ինչ ձևով էին նշում այս կամ այն տոնը: Դժվար է, սակայն, որոշակիորեն ասել, թե պե՞տք է, արդյոք, մենք նշենք նույն տոները և ավելի դժվար է պատասխանել այն հարցին, թե ի՞նչ ձևով պիտի այդ արվի: Բանն այն է, որ նախկինում դրանք նշվում էին որոշակի իրավիճակում, որոշակի աշխարհայացքով, որոշակի կենցաղով, որոշակի հակումներով, որոշակի ճաշակով ապրող մարդկանց կողմից, որոնցից մենք այսօր բավականաչափ հեռացել ենք: Այն, ինչ խոր իմաստ ուներ հարյուր տարի առաջ ապրող երիտասարդի, աղջկա, երեխայի համար, համայնքի կամ հասարակության համար ընդհանրապես, կարող է անիմաստ, երբեմն նույնիսկ տարօրինակ թվալ այսօրվա սերնդի համար, որն ապրում է բոլորովին ուրիշ կյանքով, ուրիշ հավակնություններով, ուրիշ աշխարհայացքով: Անշուշտ բնականոն կյանքով ապրելու պայմաններում ժողովրդական տոները կգարգանային, կփոխվեին հասարակության փոփոխությունների հետ համաքայլ, և տոնական արարողակարգը, առանձին ծեսերը ոչ միայն չէին իմաստագրվի, այլև նոր որակով կխաղային ազգային կյանքով ապրելու գործընթացում ՏՈՆԻՆ վերապահված դերը: Քանզի ՏՈՆ-ը երևույթը, գաղափարը, դեպքը պարբերաբար վերահաստատելուց զատ, և նույնիսկ վերահաստատելու համար, պետք է շաղկապված լինի մարդկային տվյալ խմբի կյանքի ռիթմին և կատարի մարդկանց համախմբելու և նրանց հույզերի միասնականությանը արտաքին դրսևորում տալու իր կարևորագույն դերը: ՏՈՆ-ը, թերևս, մշակույթի այն տարրն է, որն առավել պահպանողականն է ազգային արժեքների պահպանման գործում, ինչը խիստ կարևոր է մշակույթի բազմաթիվ տարրերի ապագայնացման մեր դարաշրջանում: Բազմաթիվ ժողովուրդներ տոնական օրերին են վերապահել ազգային խոհանոցի, ազգային տարազի, ազգային երգ ու պարի, ազգային խաղերի պահպանման ու ժառանգորդման գործը: Ահա այդ կարևորագույն դերը կատարելու համար ժողովրդական տոնի հանդիսակարգը պետք է հարազատ և ընդունելի լինի այս կոնկրետ կյանքով ապրող մարդկանց: Ժողովրդական ՏՈՆ-ի ժամանակ ոչ թե պետք է «բանահյուսական-ազգագրական» խմբեր ելույթ ունենան, այլ ՏՈՆ-ի բոլոր մասնակիցները պետք է ընդգրկվեն այդ «բանահյուսական-ազգագրական» կոչվող երգ ու պարի կատարման մեջ: Բոլոր ընտանիքներում տվյալ տոնի օրը պետք է եփվեն նույն ճաշատեսակները, թող որ դրանք հարստանան տանտիկնոջ կարողություններով, այցելությունների անհրաժեշտ կարգը պահպանեն, նույնիսկ հագուստի մեջ ազգային տարազի գոնե որևէ մաս պահպանեն՝ դիցուք ազգային զարդածևերի անհրաժեշտ առկայությունն ապահովեն: Ներկայացման տարրեր ունենալով հանդերձ՝ ՏՈՆ-ը ներկայացում չէ: Այն կատարողներ ու հանդիսատեսներ չունի, համենայն դեպս՝ չպիտի ունենա: Տոնի ընթացքում բոլորը մասնակիցներ են, բոլորը կատարողներ են և ուրեմն՝ մշակույթի ազգային արժեքների հաղորդակիցներ: Այդ իմաստով տոնը պաշրբերաբար անդրադարձ է համազգային մշակութային արժեքներին տոնի բոլոր մասնակիցների կողմից: Հենց դրանից է զուրկ եղել մեր ժողովուրդը տասնյակ տարիների ընթացքում և հենց դրան վերադառնալն է դժվարն ու կարևորը: Դա է, որ ժողովրդական տոնը տարբերում է եկեղեցական կամ պետական, այլ կերպ ասած՝

պաշտոնական արարողակարգից և այդ պրոցեսում է, որ հիրավի ծաղկում են ժողովրդական երգարվեստը, պարարվեստը, բանահյուսությունը, խաղարվեստը, հարստանում խոհանոցը, ազգային զվարճածևերը և այլն: Ամանորի երգերը, ծննդյան ու Ջատիկ-Հարության ավետիսները, Ծառզարդարի շրջիկ խմբերի երգերը, վիճակի բախտագուշակ քառյակները ժողովրդական հավաքական երգարվեստի փայլուն նմուշներ են, բայց դրանք կանգ են առել 20-րդ դարի սկզբի մակարդակին և իրենց բովանդակությամբ ու կատարողական կողմով արտահայտում են այդ շրջանի հասարակական հարաբերությունների բնույթն ու մարդկանց հոգեբանությունը, պատկերացումներն ու ակնկալիքները: Դժվար չէ պատկերացնել, թե դրանց մեխանիկական վերականգնումն ի՞նչ արդյունք կտա. մասնագիտացված կամ սիրողական խմբերը կկատարեն, հանդիսատեսները կնայեն, կլսեն, և տոնի, տոնականության ու տոնահանդեսի համընդհանուր դրսևորում դառնալու փոխարեն դրանք տոնը կդարձնեն ներկայացում՝ անցյալի կյանքի մասին: Տոնի անքակտելի մասը դառնալու, լինելիության քննություն բռնելու համար այստեղ կպակասի տևական ստեղծագործության պահը, ընդ որում՝ ոչ թե անհատի, մասնագետի, այլ՝ ժողովրդական, զանգվածային, համընդհանուր ստեղծագործության, հանպատրաստի ստեղծագործության, որի կարևորագույն նախապայմանը համընդհանուր հուզականությունն է:

Պետք է ավելացնել, որ Հայաստանի անկախացումից հետո հաստատված պետական պաշտոնական տոնացույցը զգալիորեն ներդաշնակ է հայ ժողովրդի ակնկալիքներին: Սակայն այդ տոնացույցի նորամուտ տոները՝ Անկախության, Պետականության, Սահմանադրության, բոլորովին ժողովրդական ծիսակարգ չունեն և երբեք չեն դառնա համաժողովրդական տոնահանդեսներ, քանի դեռ դրանք կսահմանափակվեն պետական պաշտոնական ընդունելություններով:

Այս գրքում փորձ է արվում համալիր ներկայացնել մոտ հարյուր տարի առաջ մեր ժողովրդի կենցաղում կատարված տոները: Պարզ, առանց մեկնաբանությունների, առանց պատմական քննության նկարագրելով մինչև 20-րդ դարի սկիզբը հայ ժողովրդի կյանքում նշվող տոների կատարողական կողմերը, արարողակարգը, չի առաջարկվում դրանց վերադառնալ: Մարդկանց հայեցողությանն է թողնվում այս կամ այն տոնի այս կամ այն ծեսը, հանդեսը, սովորույթը իրենց կյանքում կիրարկելու հնարավորությունը: Վերստին կժողովրդականանա՞ն արդյոք ժողովրդական տոները և եթե այո, ապա ի՞նչ ձևով: Հարցի պատասխանը թողնվում է գործնական կյանքին:

Առհասարակ՝ այս հարցում պատրաստի դեղատոմսեր չեն կարող լինել, քանի որ, ինչպես ասվեց, ժողովրդական տոնը ծրագրված երևույթ չէ, այլ ժողովրդի հավաքական ու տևական ստեղծագործության արդյունք, կատարողական կողմով անընդհատ փոփոխությունների ենթակա, բայց միաժամանակ՝ խիստ պահպանողական իր հիմնական բաղադրիչներով: Թվում է, թե երբեք ժամանակավրեպ չեն կարող լինել Ս. Սարգսի տոնին խաշիլ, Համբարձմանը՝ կաթնապուր եփելու, Ջատիկի «ախառի» սովորույթները, Վարդավառի ջրախաղերը, Ամանորին «Տարի հաց» թխելու ավանդույթները, Բարեկենդանի, Ջատիկի, Կրկնազատկի կամ Կանաչ կիրակիի խառը կամ խմբական պարերը և այլն: Այլ բան է, որ հավանաբար կփոխվեն դրանց կատարման ձևերը, երգերի տեքստային բովանդակությունը: Հագիվ թե այսօր որևէ մեկը Ծառզարդարին հարսնացուին եկեղեցում նվիրաբերություններ կատարի կամ նույն Ծառզարդարին վերապահի նորահարսին «դարձ» տանելու սովորույթը, բայց այդ օրը նորաբողբոջ ճյուղերով բնակարանը զարդարելու և միմյանց նվիրելու սովորույթը, մանուկների ու պատանիների «ճեռ» ու «կարկաչայի» ժամանակակից ձևերով զինված շրջայցերը, անշուշտ, կյանքի մեջ գեղեցիկ տոնական զանազանություն կբերեն: Ջատիկին ձվեր ներկելու,

զարդարելու, նախշելու, փնջելու ավանդույթը այնքան գեղեցիկ է, որ այն պահպանած ժողովուրդներն այդ սովորույթը վեր են ածել ժողովրդական ստեղծագործության ուրույն մի բնագավառի և հասցրել այնպիսի կատարելության, որ ամբողջ սրահներ են պետք լինում դրանք ցուցադրելու համար: Հայ ժողովրդական զարդարվեստի և դասական մանրանկարչության վերագարթոնքի դրսևորման ձևերից մեկը կարող է դառնալ Ձատկին ձուն գունավոր թելերով «փնջելու», ուլունքներով զարդարելու ու վրձինով, չորացրած կանաչներով նախշելու ավանդույթի վերականգնումը: Երեխաների մեջ գեղագիտական ճաշակ դաստիարակելու հիանալի միջոց է նրանց ծնողներին կամ միմյանց նվիրելու համար Ձատկին այդպիսի մեկ ձու պատրաստելու հանձնարարականը:

Ավանդական տոնացույցի տարեկան համալիրի մեջ կարևոր դեր էր խաղում զանազան ձևերով դրսևորվող ժուժկալությունը: Կային կանոնիկ՝ պարտադիր և կամավոր, համընդհանուր և անհատական ժուժկալության դրսևորումներ: Կանոնիկ ժուժկալությունը սահմանված էր եկեղեցու կողմից պասերի միջոցով, իսկ կամավոր ժուժկալությունը մարդիկ իրենք էին սահմանում իրենց համար: Որևէ իղձի հասնելու համար մարդիկ ուխտ էին անում հեռու մնալ այս կամ այն գայթակղությունից: Դրանք պարզ, անպաճույճ ուխտեր էին, բայց մարդու օրգանիզմի վրա, անշուշտ, որոշակի բռնության կարոտ: Օրինակ, ուխտ էին անում մինչև այսինչ տոնը խնձոր չուտել, կամ այսինչ տոնի զվարճահանդեսներին չմասնակցել: Հատկապես դժվար և ուրեմն՝ կարևոր էր Ձատկից մինչև Համբարձում ընկած քառասուն օրերի ընթացքում կաթնեղեն չուտելու ուխտը: Այս ուխտի կարևորությունը պայմանավորված էր նրանով, որ մինչև Ձատկի կանոնով յոթ շաբաթ պաս լինելով՝ մարդիկ զրկված էին կաթնեղեն ուտելու իրավունքից,

և այդ երկար, բայց հարկադրական ժուժկալությունից հետո դժվար էր դիմանալ գայթակղությանը և այս անգամ էլ կամավոր զսպել կաթնեղեն ուտելու ցանկությունը: Բայց իղձի իրականացման հնարավորությունը մեծանում էր գոհաբերության մեծության չափով: Ժուժկալության ուխտը միայն ուտելիքների վրա չէր տարածվում: Կային թե՛ կանոնակարգված, թե՛ կամավոր ժուժկալության դրսևորումներ հագուստի, սեռական հարաբերությունների, որոշակի աշխատանքներից խուսափելու և այլ բնագավառներում: Կային դեպքեր, երբ երիտասարդ աղջիկները ուխտ էին անում զարդեր չկրել այս տոնից մինչև այս տոնը կամ այս կամ այն տոնահանդեսին, նորատի կանայք՝ սեռական հարաբերություն չունենալ, իրենց սիրելիներին չհանդիպել և այլն: Այստեղ նույնպես ուխտի որոշումը, ձևը հաճախ պայմանավորված էր անհատի երևակայությամբ, պատկերացումներով: Ինքնագսպման ուխտի երևույթը բնորոշ է բազմաթիվ ժողովուրդների, բայց հայոց մեջ այն իրականացվում էր տոնական համակարգում:

Քրիստոնեական եկեղեցին կանոնակարգել էր պասերը՝ որպես ժուժկալության և հաճույքներից զրկվելու ճանապարհով հոգու մաքրման, ապաշխարհանքի միջոց: Պասը, անշուշտ, միայն քրիստոնյաներին չէ, որ բնորոշ է: Զանազան ձևի ու տևողության պասեր կան ինչպես տարբեր կրոնական համակարգերում, այնպես էլ ժողովուրդների աշխարհիկ մշակույթներում: Այս աշխատանքում չանդրադառնալով «պաս» երևույթի էթնա-մշակութային դրսևորումներին առհասարակ, հիշենք, որ հայ եկեղեցու կողմից սահմանված կանոնիկ պասերը, ընդհանուր առմամբ ընդհանրական լինելով քրիստոնեական մշակույթի հետ, ունեն նաև որոշ առանձնահատկություններ: Հայ առաքելական եկեղեցու կողմից սահմանված պասերը խմբավորվում են հետևյալ սկզբունքով.

- **Օրական պասեր** - շաբաթվա չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը: Այս պասերը հանձնարարված է առաքյալների կողմից բոլոր քրիստոնյաներին: Չորեքշաբթի օրը քրիստոնյաները պաս են պահում ի հիշատակ Քրիստոսի մատնության, ուրբաթ օրը՝ ի հիշատակ չարչարանքի:

- **Շաբաթապահք** - Եղիական, Գոգեգալստյան, Ս.Գրիգոր Լուսավորչի նշխարաց գյուտի, Հիսնակի առաջին կիրակիի, Ս.Հակոբի ու Վարագա խաչի պասերը, տևում է մեկ շաբաթ:
- **Նավակատիքների պաս** - սրանք այն պասերն են, որ նախորդում են հինգ գլխավոր տոների (Տաղավար տոներ) - Ծննդյան ութ օրերը, Հարության ութ օրերը, Վարդավառի, Վերափոխման և Ս.Խաչի հինգ օրերը: Այս պասերը սովորաբար կոչվում են իրենց հաջորդող տոների անուններով:
- **Քառասնորդական կամ Մեծ Պաս** - այս պասը նույնպես հանձնարարված է առաքյալների կողմից: Այն պահվում է ի հիշատակ չարչարանաց շաբաթվա և տևում է քառասուն օր: Քանի որ Քառասնորդական պասին հաջորդող Ավագ կամ չարչարանաց շաբաթը նույնպես պասի շրջան է, ապա միասին այս պասերը իրականում կազմում են քառասունուրթ օր:
- **Առաջավորաց պաս** - Ս.Գրիգոր Լուսավորչի կողմից հաստատված պաս է՝ հինգ օր տևողությամբ: Այս պասը պահում են միայն հայերը: Նախորդում է Ս.Սարգսի տոնին:

Այսպիսով հայոց մեջ պաս օրերի ընթացքը զուգահեռվում է մասամբ ընդհանուր քրիստոնյա աշխարհի հետ, մասամբ՝ զուտ հայկական կանոնակարգով է: Առաքյալների կողմից քրիստոնյա աշխարհին հանձնարարված օրական պասերին և քառասնորդականին զուգահեռ հայոց մեջ գործել են Շաբաթապահքերը, մասամբ՝ Նավակատիքների պասերը, Առաջավորացը: Հայոց մեջ տարվա ընթացքում պաս օրերի ընդհանուր թիվը, այսպիսով, կազմում է 158 օր:

Ինչպես ընթերցողը նկատեց, «պաս» բառի հետ այստեղ որևէ սրբի անուն չգործածվեց: Հայոց եկեղեցին սրբերին նվիրված պասեր չունի: Սակայն ժողովրդի մեջ գործածական են «Ս.Սարգսի պաս», «Ս.Հակոբի պաս» և այլ արտահայտությունները: Ժողովուրդն այդպես է անվանել այն պասերը, որոնք նախորդել են այս կամ այն սրբի տոնին: Սույն աշխատանքում օգտագործվում է ժողովրդական բառամթերքը:

Ընդհանուր առմամբ «պաս» հասկացության մասնակի զուգահեռն է «կիրակին»: Դեռևս հարյուր տարի առաջ մեր նախնիները մեծ լրջությամբ էին վերաբերում կիրակիներին: Տոն և կիրակի օրերին աշխատելը ընդհանրապես շատ դատապարտելի երևույթ էր: Սովորաբար քահանաներն ու տարեցները հսկում էին, հատկապես ամռանը, երկրագործական աշխատանքների ակտիվ շրջանում, որպեսզի մարդիկ չաշխատեին: Երբեմն այդ օրերին նույնիսկ մարդ էին ուղարկում հանդերը և եթե թաքուն աշխատող էին հայտնաբերում, նրան կամ մեկ օրով բանտարկում էին, կամ՝ տուգանում: Ինչպես կանոնիկ պասերին զուգահեռ մարդիկ կամավոր ժուժկալության կամ ինքնազսպման ուխտեր էին անում, այդպես էլ կիրակի օրերը աշխատելու քրիստոնեական արգելքը կամավոր աշխատանքային ինքնարգելքի նորանոր դրսևորումներ ուներ: Պարզվում է, որ հայոց մեջ ընդունված էր առանձին աշխատանքային օրեր աշխատանքի որոշ տեսակներից հրաժարվել՝ դրան տալով ծիսական, զոհաբերության բնույթ: Սովորական, օրացույցային կիրակիներից գատ, ընդունված էին զանազան «կիրակիներ», այսինքն՝ աշխատանքային արգելքներ, որ մարդիկ կամավոր իրենք դնում էին իրենց վրա: Օրինակ, Մեծ պասից մինչև Համբարձում, օրացույցային կիրակիներից գատ, «կիրակի էին պահում», այսինքն՝ չէին աշխատում բոլոր երկուշաբթիները նույնպես: Այս գրքում այդպիսի օրինակներ շատ կան: Կամավոր կամ ուխտյալ «կիրակիները» միշտ նպատակ էին ունենում. արտերը պաշտպանել մկներից, պաշտպանվել ջրհեղեղից, կարկուտից և այլն, առհասարակ՝ կանխել որևէ հնարավոր աղետ կամ չարիք: Ժողովրդական լեզվամտածողության մեջ «կիրակի պահել» հաճախ նշանակել է ինքն իրեն զրկել աշխատելու իրավունքից, եթե նույնիսկ այդ աշխատանքը խիստ հրատապ է: Սակայն տոնական կամ ծիսական «կիրակիների» զգալի մասն ունենում էին խիստ որոշակի աշխատատեսակների արգելքներ, և, ինչպես կտեսնենք տոների

նկարագրության մեջ, «կիրակի էր պահվում» շատ որոշակի նպատակով: Այստեղ օրինակի համար ասենք, որ արևելահայոց մեջ «կիրակի» էին պահում բոլոր չորեքշաբթի և ուրբաթ երեկոները («գըրգըրյուգու յա», այսինքն՝ «կիրակի երեկո է»): Համարվում է, որ չորեքշաբթի օրն արած աշխատանքը «բարաքյաթ չի ունենա», իսկ ուրբաթ արված աշխատանքը վատ հետևանք կունենա՝ կրակին զոհ կգնա հազուստ, գույք, երեխա: Կիրակի օրը չաշխատելու անհրաժեշտությունը գովերգվել է բանասիրության մեջ, ստեղծվել են աշուղական երգեր, քառյակներ: Հիշենք դրանցից մեկը.

*Մեր Տերն յոթ օր ստեղծուներ ըրեց,
Առաջ ինք պահեց սուրբ կիրակին,
Տվեց մեզի թանպեհ ըրեց,
Մաքուր պահեց սուրբ կիրակին:
Որն որ Աստուց կենե,
Ականջ չենե սուրբ կիրակվան,
Ան մարդ քընց անօրեն դեն է (անօրենից վատ է),
Մաքուր պահեց սուրբ կիրակին:
Որ կիրակի արտ կը վարե,
Անոր գործք մահուց չար է,
Արքայութենից պեպեր է(զուրկ է),
Մաքուր պահեց սուրբ կիրակին:
Որ կիրակի արտ կը ցաքե,
Իր մարմնույն բան կը հոգա,
Մարմին ող է, հոգին տըքա,
Մաքուր պահեց սուրբ կիրակին:
Որ կիրակի արտ կը քաղե,
Թշնամուն բնադուն կաղա՛,
Մարմին ող է, հոգին կուզ է,
Մաքուր պահեց սուրբ կիրակին:
Որ կիրակի սել (սայլ) կը բանա,
Աստուծո օրենք կը խառնե,
Պատիժ կուզա վըրեն չառնե,
Մաքուր պահեց սուրբ կիրակին:
Որ կիրակի երան կ'ենե,
Անոր հաղթող քահանան է,
Թարա ընող սուրբ սեղան է,
Մաքուր պահեց սուրբ կիրակին:
Որ կիրակի փետ կը տաշե,
Անոր կրակ գայն կը խաշե,
Մարմին ողջ է, հոգին մաշե,
Մաքուր պահեց սուրբ կիրակին:
Կիրակվան շատ կա հիսա,
Որ նոր կ'ելեն, զոր կը կիսե,
Ականջ ըրիր մեղա ք'իսա,
Մաքուր պահեց սուրբ կիրակին:
Մեր մեծավոր Լուսավորիչ,*

**Մարդ կա գիտուն, մարդ կա ոչինչ,
 Գրիր քսան ու չորս պատիժ,
 Որ չպահե սուրբ կիրակին:
 Կիրակմտի գորն էլ շատ է,
 Որն որ անոր դադր գիտե,
 Հարժամ (միշտ) զանոր մուրատ կուտա,
 Մաքուր պահեք սուրբ կիրակին:
 Հոտաղն ըսեց կիրակմտից,
 Սելվոր սելն էն տեղ արծկեց,
 Կես գիշեր բարձուկ կալ բերեց,
 Մաքուր պահված սուրբ կիրակմուտ:
 Սութն աշխարհիս բաներ սուտ է,
 Որ սուրբ պահեց կիրակմուտ է,
 Դատաստանին հոգուն ումուտ է,
 Որ մաքուր պահե կիրակմուտ է:
 Աշղ Միրզոն հալպաթ կըմեռնի,
 Աս աշխարհ հեմ քաղցր է, հեմ դառն է,
 Օր մը Գաբրիել հոգին կ'առնե,
 Գովա զկիրակին ու զկիրակմուտ²:**

Տոնի, տոնական հանդիսության անքակտելի մասն էին կազմում խաղերը: Այսօր դրանք շատ են հեռացել իրենց ազգային ձևերից, իսկ զանգվածայինության իմաստով ուղղակի աղքատացել են: Ժամանակին բոլոր տարիքի մարդիկ, կին թե տղամարդ, ընդգրկվում էին ակտիվ խաղերի մեջ: Ընթերցողի ուշադրությանն առաջարկվող այս գրքում նկարագրված է մի քանի խաղ, բայց մեր ժողովուրդն ունեցել է բազմաթիվ սիրված խաղեր, որոնք ժամանակակից կյանքում ոչ միայն ժամանակավրեպ չեն լինի, այլև, հարստացնելով երեխաների, երիտասարդների, ինչու չէ՝ նաև չափահաս մարդկանց կյանքը, միաժամանակ կհագեցնեն ազգային կյանքի մթնոլորտը: Տոների ժամանակ կատարվող խաղերն ունեցել են մի շարք պայմանավորող գործոններ. նախ՝ դրանք այս կամ այն չափով համապատասխանել են տվյալ տոնի բովանդակությանը (օրինակ՝ Ձատկի ձվախաղերը, Համբարձման և Վարդավառի ճլորթին ու ճոճախաղերը, Բարեկենդանի մրցախաղերը և այլն), երկրորդ՝ տվյալ տոնի սեզոնին (ձմեռային-գարնանային-ամառային խաղեր), երրորդ՝ տոնակատարության անցկացման վայրին (ուխտավայր, գյուղ, տան ներսում, դրսում, բակում, կալում), չորրորդ՝ խաղացողների սեռատարիքային կազմին (մանկական խաղեր, երիտասարդական, կանանց, տղամարդկանց, խառը կազմով) և այլն: Շատ են եղել ձիարշավները, ընթշամարտերը, վագրի մրցույթները, բանավիճային խաղերը, թատերախաղերը և այլն: Բոլոր դեպքերում խաղերը պահանջում էին մտքի ու մարմնի ճկունություն, սրամտություն, ֆիզիկական ուժ, բնաշխարհի իմացություն: Վ.Բդոյանի «Հայ ժողովրդական խաղեր» եռահատոր աշխատությունում նկարագրված բազմաթիվ խաղեր վերստին կարելի է վերականգնել՝ վստահաբար համոզված լինելով, որ խաղացողների կողմից դրանք կստանան իրենց դրսևորման ժամանակակից ձևերը: Իսկ տոներին ուղեկցող շատ խաղեր պարզապես անհրաժեշտ է իրենց նախկին կյանքին վերադարձնել:

2. Սրվանձտյանց Գ. Երկեր, հատոր 1, Երևան, 1978, էջ 604:

Մեր տոնների ժողովրդական կատարումների զգալի մասը վկայում է, որ ժողովուրդը տոներին ի ցույց է դրել մարդու և բնության ամբողջականությունը, փոխկապակցվածությունը, միասնականությունը և տարբեր ձևերով միմյանց օգնելու ներդաշնակ կապը: Օրինակ, գարնան տոների մեջ կարմիր թելի մման անցնում է բնության զարթոնքի հետ մարդու հաղորդակցվելու և բնության հղության հրաշալի պահին մի կողմից հողը չվնասելու, մյուս կողմից հողի բարեբեր վիճակին առնչվելու և օգտվելու ձգտումը: Գարնան կենարար ցողը տարբեր ձևերով օգտագործելու, մարդկանց և անասուններին օծելու, բուժիչ և առատացնող խոտաբույսերը հավաքելու, ողջ տարվա ընթացքում խնայողաբար օգտագործելու և բազմաթիվ այլ սովորություններ, որոնց կհանդիպենք Մեծ պասից սկսած մինչև Վարդավառ ընկած տոների ժամանակ, հենց դրա վկայությունն են: Համբարձման տոնի «ոյութիչ», «կախարդական» գիշերը, երբ ողջ տիեզերքը սիրով էր շնչում, իսկ սիրահար աստղերը գրկախառնվում ու համբուրվում էին, ամուլ զույգերը, ականատես դառնալով այդ տիեզերական համբույրին, կենակցում էին՝ պտղավորվելու հույսով, հավատալով, որ սիրո գիշերվա ամենագոր կախարդանքը կազդի իրենց ամլության վրա, ինչպես այն ազդում է ծառ ու ծաղկի, հողի, ընդերքի վրա: Տոներին միջոցներ են ձեռնարկվել նաև բնության ուժերին օգնելու, ինչպես, օրինակ, Ծառզարդարին պատանիները շրջում էին դաշտերում և ավետում գարնան գալուստը՝ կոչ անելով հողին արթնանալ: Վանում Մեծ պասի միջինքին ընտանիքի ամուրի անդամը, լինել երիտասարդ, թե պատանի, արևածագից առաջ գնում էր իրենց ծյունից դեռ չմաքրված ցորենի կանաչող արտը՝ ավետելու գարնան գալուստը հետևյալ խոսքերով. «Աշխարհն լույս տալու եկողը թող քեզ էլ լիություն տա»: «Հողին օգնելու» նպատակով մատաղներ են արվել հանուն հողի (օրինակ՝ Համբարձման տոնի ժամանակ կաթնով են արել և շաղ տվել դաշտերում), Տյառնընդառաջի խարույկի մոխիրը և Ս.Սարգսի փոխիցը շաղ են տվել դաշտերում, Ջատիկից մինչև Համբարձում, կիրակի օրերից բացի, ուրբաթ օրերը նույնպես տղամարդիկ հերկ չէին անում, աշխատում էին առհասարակ հողը չչարժել, «չտանջել», «շուռ չտալ» և այլն: Ջրին օգնելու նպատակով՝ կաղանդել-շնորհավորել են ջուրը, զոհաբերություններ են արվել ջրերի ակունքների, աղբյուրների մոտ և այլն: Սակայն տոնական ծեսերի ամենամեծ բաժինը, անշուշտ, անհատ մարդկանց և մարդկանց խմբերին օգնելու նպատակ են ունեցել. դրանց զգալի մասն ուղղված էր հասարակական ներդաշնակության ու սիրո ապահովմանը, սերնդաշարունակությանը, բերքի և նյութական բարեկեցության ապահովմանը:

Նախաբանի ընթերցողն, անշուշտ, նկատեց, որ այստեղ խոսք չգնաց տոներին բնորոշ խնջույքների, ուտելիքների, այցելությունների, նվերների, տոնական հագուստի, երգ ու պարի մասին: Դրանք առկա են բոլոր տոներում, յուրաքանչյուրն ունի իր առանձնահատկությունը և այդ մասին կխոսվի յուրաքանչյուր տոնի նկարագրության ընթացքում: Այստեղ երկու խոսքով ասենք, որ տոնական կյանքում այս երևույթներից և ոչ մեկն ինքնանպատակ չեն: Խնջույք չի կազմակերպվում պարզապես ուտել-խմելու համար, յուրաքանչյուր տոնին կազմակերպվող խնջույքը պիտի համապատասխաներ տվյալ տոնի իմաստին, և դրան համապատասխան ընտրվում էր խնջույքը կազմակերպելու վայրը, ժամը, նրա ուտեստի տեսականին, մասնակիցները (ներսո՞ւմ, թե դրսում, սարո՞ւմ, թե դաշտում, գիշե՞րը, թե ցերեկը, առավոտյա՞ն, թե երեկոյան, ընտանիքո՞վ, թե հասակային խմբերով): Տոներին մենք գործ ունենք ծիսական, սրբազան խնջույքի հետ, որտեղ ամեն ինչ՝ բնորոշ և անհրաժեշտ ուտեստի տեսականուց սկսած մինչև մատուցման և վայելման կարգը, հերթականությունը, ժամը և այլն խորհուրդ ունի և սահմանվում է սրբազան իրականությամբ: Հակառակ ընդունված կարծիքի՝ բոլոր տոներին չէ, որ տոնական խնջույքը պահանջում է առատ մսեղեն: Ընդհակառակն, Նոր Տարվա, Ս.Սարգսի, Համբարձման խնջույքի սեղանին մսեղեն բոլորովին չի եղել, սակայն դա չի խանգարել լիաթք

զվարճանալ: Ավելին, հայոց ավանդական մշակույթը վկայում է, որ մի շարք տոների ժամանակ կատարվել են ոչ մսեղեն զոհաբերություններ: Սուրբ Սարգսին՝ փոխինդ և աղանձ, Համբարձմանը՝ կաթնով են զոհաբերել և, ինչպես ընդունված է մսեղենի դեպքում այսօր էլ, բաժանել են յոթ տեղ:

Նույն սկզբունքով տոնական խնջույքների մի մասը տարիքային հասցեականություն ուներ. կային պատանեկան խնջույքներ, աղջիկների խնջույքներ, տղաների խնջույքներ և այլն, և սրանք նույնպես պատճառաբանված էին ոչ միայն և ոչ այնքան հասարակական հարաբերությունների մշակույթով, այլև՝ տոնի ծիսական գործառույթներով: Օրինակ, Համբարձմանը դաշտերում, նորածիլ խոտերի ու ծաղիկների մեջ տեղի ունեցող աղջկական խնջույքի վաղնջական հիմնական միտումը երկու բեղմնընդունակ ուժերի՝ հողի ու երիտասարդ, պտղունակ տարիքի կանանց համակցմամբ ինչպես հողի, այնպես էլ՝ աղջիկների բեղունությունը զորացնելն էր: Տարվա այդ շրջանում հողը երիտասարդ աղջկա ունակություններով էր օժտված:

Տոներում շատ կարևոր և զգայուն տեղ ունի սիրո թեման: Համարյա բոլոր տոներին աղջիկների և տղաների փոխհարաբերությունների սահմանված նորմեր կան, որոնք տարբերվում են սովորական օրերի հարաբերություններից: Դրանք ոչ միայն միմյանց հանդիպելու հնարավորություններ են, այլև՝ սիրո խորհրդանիշեր փոխանցելու (խնձոր, փնջած ձու և այլն), սիրո տաղեր երգելու, պարելու, սրամտելու, առհասարակ իրենք իրենց ցույց տալու: Իսկ սիրո թեմայով արվող կանխատեսումները, հմայությունները, գուշակությունները տոներին անթիվ են:

Հայոց տոները շատ հարուստ երգեր ու պարեր ունենին: Երգերի բովանդակությունը համարյա միշտ համապատասխանել է տվյալ տոնի իմաստին: Նոր տարվա երգերում հնչել են ընտանիքի բարեկեցության ու անհատի երջանկության մաղթանքներ, Տյառնընդառաջի, Բարեկենդանի տոներին՝ հասարակական բարեկեցության, սիրային, չարխափան-հմայական երգերն էին շատ, Ջատիկի տոնից մինչև Վարդավառ՝ դաշտերի առատության, մարագների լիության, զույգերի երջանկության, սերնդաճի մաղթանքները, Վարդավառին՝ կատակերգերը, սիրային պչրանքը, ծաղրը և այլն: Ընտանիքներին ցորեն, գարի, հաց, յուղ, մեղր, շատ անասուններ, ոսկի ու արծաթ մաղթող երգերում թեման շարունակվում էր իղձերին հասնելու ցանկությամբ, սոցիալական դիրքի բարձրության մաղթանքով: Անթիվ են քնարական երգերը՝ սքանչելի համեմատություններով, բնության ու մարդկային հույզերի նրբագույն ելևէջների ներկայացմամբ, կարոտով ու սիրով թաթախուն, ուրախ ու տխուր, թախծոտ ու կենսունակ, սրամիտ, սյուժետային, հաճախ՝ սերնդե-սերունդ փոխանցված, երբեմն՝ հանպատրաստի: Տոնական երգ ու պարին մասնակցելը, դրանց իմացությունը մարդու գեղագիտական և հասարակական դաստիարակության մաս էին կազմում: Յուրաքանչյուր տարիքային խումբ ուներ իրեն հատկացված դերակատարումը: Ծննդյան, Հարության ավետիսները, Նոր Տարվա և Ծառզարդարի երգային բարեմաղթություններն ավելի շատ պատանիների դերակատարումներն էին, Բարեկենդանի, Ջատիկի, Վարդավառի խմբային պարերի, գիշերային պարահանդեսների հիմնական մասնակիցները երիտասարդներն էին և այլն: Սակայն դրանց ուսուցումը կարևոր խնդիր էր և հասարակությունը այս կամ այն ձևով ու չափով կարգավորում էր այդ հարցը: Որպես օրինակ հիշենք Նոր Նախիջևանի հայկական համայնքում այդ գործընթացի կազմակերպումը: Այստեղ քաղաքի բոլոր թաղերն ունեին իրենց «Ավետիսի տները», որտեղ ծնունդ ամիսներին երեկոները հավաքվում էին երիտասարդները: «Ավետիսի տունը» հիմնականում վարձված տուն կամ սենյակ էր: «Ավետիսի տները» կառավարելու համար թաղի երիտասարդների կողմից ընտրվում էին երկու երիտասարդ, որոնց պարտականությունն էր կարգ ու կանոն պահել

«Ավետիսի տներում», զսպել անկարգ անդամներին, լուծել թաղային երիտասարդության կոնֆլիկտները, Ջատկի և Վարդավառի ժամանակ մեծ ճոճ կամ ճլորթի կապել և ճոճել թաղի երիտասարդ աղջիկներին, նորահարսներին, տոների ժամանակ մրցախաղեր կազմակերպել և այլն: Այստեղ էր, որ կազմակերպվում էին Բարեկենդանի ներկայացումները, որոնք հետո պետք է հեղեղեին փողոցներն ու կալերը: Այս տներում էր, որ անչափահասներին սովորեցնում էին տոնական երգերը, պարերը, նույնիսկ երգ ստեղծելու արվեստը, դիմակավորվելը, շրջայցերը, խնջույք կազմակերպելու, նվերներ տալու և, հատկապես, նվերներ ստանալու արվեստը: Ինչպես կտեսնենք տոների նկարագրություններում, դրանք խիստ կարևոր գիտելիքներ էին:

Ինչ վերաբերում է ազգակցական կապերին, ապա տոներին դրանք տարբեր ձևերով, անշուշտ, արտահայտվել են: Սակայն տարին մի անգամ խոշոր ազգակցական համակարգը՝ գերդաստանը, ազգակցական կապերի ծիսական նորոգում է արել, վերահաստատալով ազգակցական կապերի ամրությունն ու կարևորությունը, և դա՝ Բարեկենդանին: «...Աշտարակում,- պատմում է Ե.Շահազիզը,- բուն բարեկենդանի կիրակի երեկոյան, երկու շաբաթվա կերուխումից, ուրախություններից, զվարճություններից ու զփություններից հետո, որոնք կատարվել են հրապարակավ, գյուղամիջում... , գյուղը հանգստացել է, և ամեն մարդ յուր ծանոթ-բարեկամին մնաս-բարև է ասել ու նտել յուր տունը, յուր հարկի տակ: Սակայն այդ հանգստությունը եղել է միայն արտաքուստ, իրոք դրանք, այդ ուրախություններն ու զվարճությունները, չեն վերջացած եղել, այլ շարունակվել են, միայն որ նրանք փոխադրվել են տները և փոխել իրենց աղմկալի բնույթը, ու դարձել համեստ, անմեղ, ընտանեկան զվարճություններ: Պապերի ու տատերի՝ տոհմի այդ զառամյալ ազգապետի շուրջը, նրանց հարկի տակ, հավաքվել են նրանց ազգուտակը, բերելով իրենց հետ, կապոցներով, իրենց տներում բարեկենդանից մնացած ուտելիքները, որովհետև այդ երեկո տոհմի անդամ ընտանիքներից և ոչ մեկի տանը օջախ չպիտի վառվեր, ծուխ չպիտի դուրս գար, բացի ազգապետի տանից, որտեղ պիտի օջախը վառեր, և այն՝ միայն բերանփակեքի ձվածեղը պատրաստելու համար: Այդտեղ նրանք համբուրել են ազգապետ զույգերի ձեռքերը, շնորհավորել են նրանց բարեկենդանը, բաց են արել իրենց կապոցները, խառնել իրենց բերածները նրանց տանն եղածի հետ, սեղանակից եղել, տատերի բաժանած տնային աղանդերով՝ կախանով, փշատով, շուջուխով և ալանիով, բերանները քաղցրացրել, ասել, խոսել, կատակներ արել, զվարճացել և մի-մի կտոր ձվածեղով բերանները փակելուց հետո, առել ազգապետների օրհնությունը ու ցրվել, գնացել իրենց տները: Դրանով նրանք տարեկան մին վերանորոգած ու ամրացրած են եղել իրենց կապերը բուն տոհմային տան հետ, որտեղից նրանք հեռացած են եղել տարիներ առաջ... , և պապենական սրբազան օջախից տարած պեծուկեծով վառել իրենց նոր օջախները»: Սակայն սրբազան, տոնական հարաբերություններում ազգակցական հարաբերությունները միշտ կանոնակարգված էին և յուրաքանչյուր տոնի ունեին իրենց առանձնահատկությունները:

Այս գրքում նկարագրված տոների մի շարք հանդիսություններ իրենց ամբողջությամբ, անկասկած, միայն հայ ժողովրդին չեն բնորոշ: Այս կամ այն տոնին խարույկ վառելու, քրախաղերի, ծաղկահավաքների ու ծաղիկ նվիրաբերելու, գուշակությունների, ծիսական հմայությունների, տոնական շրջայցերի սովորությունները բնորոշ են բազմաթիվ ժողովուրդների: Գայոց ժողովրդական տոնա-ծիսական մշակույթը մասնավոր ընդհանրություններ ունի հատկապես հնդեվրոպական մշակութային աշխարհի հետ: Սակայն դրանք տարբերվում են իրենց կատարման, դրսևորման և ընկալման ձևերով, ինչը և նկարագրված է ըստ տոների:

Անհրաժեշտ է ավելացնել, որ մեր ժողովուրդն ուներ շարժական և անշարժ տոներ: Անշարժն այն տոներն են, որոնք նշվում են պարբերաբար միշտ նույն օրը, ինչպես Ամանորը (հունվարի 1), Ծնունդը (հունվարի 6), Տյառնընդառաջը (փետրվարի 14) և այլն: Շարժական տոների նշման օրերն ամեն տարի փոխվում են: Մեր տոնացույցի շարժական տոների օրերը պայմանավորված են Ջատկի տոնի՝ տվյալ տարին նշվելու օրով: Առանց պատճառների անդրադառնալու հիշեցնենք, որ Ջատիկը նշվում է գարնանային գիշերահավասարից հետո, լուսնի լրմանը հաջորդող կիրակի օրը և կարող է ընկնել մարտի 21-ից մինչև ապրիլի 25-ն ընկնող որևէ կիրակի: Բազմաթիվ տոնարագիտական աշխատանքներում տարբեր ձևերով հաշվելով պարզել են անցյալ ու ապագա մի շարք տարիների նշման օրերը, իսկ եկեղեցական օրացույցում ամեն տարի հրատարակվում է տվյալ տարվա Ջատկի, ինչպես նաև նրանով պայմանավորված տոների օրերը:

ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇՆԵՐ

Ինչո՞ւ ենք մենք հպարտանում մեր ազգային խորհրդանիշներով և ցավ ենք ապրում ու զայրանում, երբ որևէ մեկը փորձում է նսեմացնել կամ անարգել դրանք:

Օրինակ, բոլորս գիտենք, որ ազգային դրոշը խորհրդանիշ է, և մենք հարգանքով ու հպարտությամբ ենք վերաբերում նրան ոչ թե նրա նյութական կառուցվածքի և գեղեցկության, այլ այն բովանդակության պատճառով, որ ներկայացնում է: Տվյալ դեպքում դրոշը մեր կողմից դիտվում և ընկալվում է որպես իշխանության, պետականության, արժանապատվության, պատմության և բազմաթիվ այլ գաղափարների խտացված արտահայտություն, ուստի որևէ մեկի կողմից դրոշն անարգելը վիրավորանք է:

Ի՞նչ է խորհրդանիշը

Յուրաքանչյուր ազգի մշակույթի, հոգեբանական առանձնահատկությունների մեջ կարևոր տեղ են գրավում խորհրդանիշները, որոնց իմացությունը անհրաժեշտ է ինչպես սեփական ժողովրդին ու հայրենիքը ճանաչելու, այնպես էլ ինքնաճանաչման առումով:

Ազգի ձևավորման (էթնոգենեզի) ընթացքում, տվյալ ազգին բնորոշ աշխարհագրաօրոշության, աշխարհընկալման միջոցով ստեղծվում են այդ ազգին առանձնահատուկ խորհրդանիշները (սիմվոլները), որոնք հանդես են գալիս նաև իբրև տարբերանշաններ: Սրանց միջոցով այդ ազգը նաև առանձնանում է մյուսներից: Որպես խորհրդանիշներ կարող են հանդես գալ ազգի կենսագործունեության միջավայրը, այն տարածքը, որի վրա ընթացել է և շարունակում է ընթանալ էթնոսի, ապա նաև ազգի ծագումն ու կազմավորումը, լեզուն, մարդաբանական առանձնահատկությունները, կրոնական հավատալիքները և այլն:

Բավական է նայել այդ նշաններին և իսկույն կհասկանանք, թե ինչ ազգի կամ մշակույթի հետ գործ ունենք: Եթե, օրինակ, որևէ նկարի վրա տեսնում ենք Գրիգոր Լուսավորիչի կամ Էջմիածնի պատկերը, ապա միանգամից հասկանալի է դառնում, որ դրանք հայ հոգևոր-ազգային արժեքներն են: Հարկ է նշել, որ այդ ճանաչումը կատարվում է միայն այն դեպքում, եթե մենք վաղօրոք գիտենք, թե այդ խորհրդանիշները որ ազգինն են:

Խորհրդանիշը նաև որևէ գաղափարի, կառույցի, էության ոգեղեն կամ նյութական արժեքի խտացված արտահայտությունն է, արտացոլում է տվյալ ժողովրդի (տեսակի) ժառանգական հիշողությունը և ազգային ավանդույթները:

Սեփական խորհրդանիշների համակարգ կարող են ունենալ տոհմերը, իշխանական տները, սոցիալական խմբերը, քաղաքները, գյուղերը, քաղաքական կուսակցությունները, և այլն: Օրինակ, դուք գիտեք, որ իշխանական տներն ունեին իրենց սեփական դրոշն ու զինանշանը, օրհներգը և այլն:

Ազգային խորհրդանիշներ

Խորհրդանիշներն ըստ բնույթի լինում են բարոյակերպարային, պատմական, աշխարհագրական և ազգային պետական:

Հայոց ազգային արժեհամակարգում բարոյակերպարային հատկանիշներ կրող խորհրդանիշներից են՝ Խաչը, Կեռիսաչը կամ Արևիսաչը (սվաստիկան), հավերժական պտույտը խորհրդանշող ութաթև աստղը, հայոց Այբուբենը, «Սասնա ծռեր» դյուցազներգությունը, քրիստոնեական հավատի, հայոց պատմության և մշակույթի դասական այլ արժեքներ:

Խաչ

Խաչը քրիստոնեության խորհրդանիշն է, պաշտամունքի և երկրպագության առարկան:

Խաչը օգտագործվել է դեռևս նախաքրիստոնեական ժամանակներում: Այն խորհրդանշել է աշխարհի նյութականության չորս հիմնական տարրերը՝ հողը, օդը, ջուրը, կրակը, ինչպես նաև աշխարհի չորս կողմերը և մարդուն: Շնորհիվ իր այս ընդհանրական իմաստի Խաչի նշանները տարածված են եղել Հայկական լեռնաշխարհում, Միջագետքում, Եգիպտոսում, Պաղեստինում, Չինաստանում, Հնդկաստանում և այլուր:

Հռոմեական կայսրությունում գերաններից պատրաստված խաչը իշխանություններն օգտագործել են որպես մահապարտներին խաչելու դաժան պատժամիջոց: Խաչի անարգ մահը կրեց Հիսուս Քրիստոսը:

Քրիստոնյաները խաչը հռչակեցին տառապանքի միջոցով մարդկության մեղքերի քավության, փրկության և հավիտենական կյանքի խորհրդանշան: Այն Հիսուս Քրիստոսի, ինչպես նաև քրիստոնեության կարևոր խորհրդանիշն է:

Խաչի պաշտամունքը առավելագույն չափով տարածվեց Հայոց մեջ հատկապես Հիսուսի Խաչափայտի գերեզարծից հետո, երբ Բյուզանդիայի Հերակլ կայսրը 628 թ. հաղթելով պարսիկներին, Խաչը հանդիսավորապես բերեց և հաստատեց Երուսաղեմում: Խաչի նկատմամբ պաշտամունքը Հայոց եկեղեցին վավերացնում է այն աստվածաբանական հիմնավորումով, որ Քրիստոս-Աստծու խաչելությամբ Խաչն ինքը սրբացած է: Հայոց եկեղեցին հաստատել է նաև Խաչի օրհնությունն ու օծումը: Խաչը զարդարել է հայկական եկեղեցիների խորշերը, դրվել տաճարների տանիքին և գմբեթին:

Ոչ միայն խաչը, այլև եկեղեցական անոթները, սպասքեղենը, զգեստները և այլ պարագաներ խորհրդանշում են հոգևոր, աստվածաբանական գաղափարներ: Ըստ մեկնիչների, օրինակ, բուրվառը խորհրդապատկերն է Աստվածածնի, որովհետև ինչպես վերջինս է իր մեջ կրում ոգեղեն կրակին՝ Քրիստոսին, այնպես էլ բուրվառը: Կանթեղները և ջահերը, որոնք գտնվում են եկեղեցու վարագույրի արտաքին կողմում, ցույց են տալիս արտաքին, նյութական աշխարհի երկնականարում շողացող լուսատուներին: Մկրտության ավազանը մատնանշում է չորս կարգի իրողություն. ջրհեղեղ (մեղքերից ձերբազատում), Կարմիր ծով

(անցում դեպ նոր կյանք), հայրական շնորհ, Մայր եկեղեցու արգանդ, որի մեջ վերստին ծնվում է մկրտվողը: Նվազ հետաքրքիր չէ զգեստների խորհրդաբանությունը. վեղարը սրածայր գլխադիր է, որ կրում են բացառապես Հայոց եկեղեցու կուսակրոն հոգևորականները. այն հիշեցնում է մեր եկեղեցիների դեպ երկինք միտվող սրածայր գմբեթները: Հնում այն բրոյա էր (այսօր մետաքսից է) և, որպես աշխարհի համար մեռած լինելու նշանակ, օգտագործում էին ճգնակյաց անապատականները: Ուրարը ձախ ուսից վար իջնող լայն ժապավեն է. մոտիկ լինելով սրտին, այն խորհրդանշում է սրտանց Տիրոջ Խաչը կրելը կամ կրելու պատրաստակամությունը:

Կեռխաչ

Կեռխաչը (սվաստիկա, որը սանսկրիտերենից (հին հնդկերեն) թարգմանաբար նշանակում է $su + asti =$ լավ լինել) իրենից ներկայացնում է խաչի թևերի ծայրերը ուղիղ անկյան տակ, երբեմն կորուսյաճաճ կամ ձախ ծոված խաչ: Այն աղերսներ ունի արևի ու կրակի պաշտամունքի հետ: Եվ քանի որ արևի աստվածը համարվում էր կյանք ու պտղաբերություն տվողը, կեռխաչն էլ դառնում է կյանքի, պտղաբերության, երջանկության և հայոց առաքելության հավիտենական խորհրդանիշը, կյանքի էմբլեմը: Կեռխաչն իր ձևերով անընդհատ շարժման տպավորություն է ստեղծում՝ խորհրդանշելով հենց արևի շարժումը:

Ութաթև կեռխաչը կամ աստղը հին հայերի համար հավերժության խորհրդանիշն էր և մեզ ուղեկցում է անհիշելի ժամանակներից:

Հայկական լեռնաշխարհում ութաթև կեռխաչեր հանդիպում են հնագույն ժայռապատկերներում: Այն՝ լինելով բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի հիմնական զարդանախշերից մեկը՝ պատկերվել է զանազան առարկաների՝ կավամանների, բրոնզե գոտիների, գնդասեղների, դաշույնների, զենք ու զրահի և այլնի վրա:

Հայաստանի ժայռապատկերներում հայտնաբերվել են երկու մարդու կերպարանքով կեռխաչերի հնագույն օրինակներ:

Այբուբեն

Հայոց այբուբենը ազգային խորհրդանիշների ավիշն է: Մեսրոպ Մաշտոցն աստվածային զորությամբ գտավ, անգոյությունից գոյության կոչեց տառերը, որոնք իբրև անպարտելի զինվորներ պահպանում են մեր ազգի ինքնությունը:

«Սասնա ծռեր» դյուցազնավեպը այն ստեղծագործությունն է, որը պետք է ուղեկցի հայ մարդուն ողջ կյանքում: Էպոսը ոչ միայն ազգի նկարագրի, անցած ուղու վավերագրումն է, այլև նրա ցանկությունների, ձգտումների, նպատակների արտահայտությունը:

Օտարները, հետևելով մեր ժողովրդին, նկատում են, որ նա աշխատասեր, խաղաղասեր ժողովուրդ է: Սակայն, երբ նեղացնում են այդ ժողովրդին, նա դառնում է «խենթ», «ծուռ»,

անճանաչելի: Յուրաքանչյուր հայ իր նկարագրով մի Դավիթ է և կովի է դուրս գալիս, երբ դանակը ոսկորին է հասնում: Նա կարող է թշնամուն մեծահոգաբար զարկ բաշխել, բայց կհաղթի, որովհետև ուժեղ է, ազնիվ ու ազատատենչ: Էպոսը խոհեմ, զգոն լինելու, հայրական ժառանգությամբ հզորանալու, ինչպես նաև թշնամու դավերից խուսափելու խորհուրդ է:

Պատմա-աշխարհագրական խորհրդանիշներ

Ազգային խորհրդանիշների մեջ յուրահատուկ տեղ են զբաղեցնում պատմա-աշխարհագրական խորհրդանիշները, որոնք արտացոլում են հայոց անցած ճանապարհը, այդ ընթացքում արձանագրված և՛ հաղթանակները, և՛ պարտությունները: Այս խորհրդանիշները արտահայտում են հայրենիքի անկրկնելիության, անփոխարինելիության, ազգային պատկանելության զգացողություն: Դրանք իրենց հերթին լինում են մտապատկերային, առարկայական, մշակութային և կենդանական-բուսական:

Մտապատկերային խորհրդանիշը առնչվում է ազգային արժանապատվությանը և գենետիկ հիշողությամբ փոխանցվում է սերնդե սերունդ: Լավ ու հաղթական մտապատկերային հիշողություններ են արթնացնում հայկական բերդերը, հերոսամարտերի վայրերը, պաշտամունքային տաճարները կամ հակառակը, տխուր հիշողություններ են առաջացնում Հայոց ցեղասպանության հուշակոթողը, Եռաբլուրը և այլն:

Մտապատկերային խորհրդանիշներ են Հայկ Նահապետը, Արամ, Արտաշես I, Տիգրան II Մեծ, Տրդատ III արքաները, Սահակ Պարթևը, Մեսրոպ Մաշտոցը, Կոմիտասը, Գարեգին Նժդեհը, Անդրանիկը և ուրիշներ:

Առարկայական խորհրդանիշը նյութականացված արժեք է՝ սար, լիճ, տաճար, խաչքար, մագաղաթ և այլն, որը պատմում է անցյալի լավ ու վատ անցքերի մասին: Երկգագաթանի Մասիսը առարկայական խորհրդանիշ է և յուրաքանչյուր հայի համար նվիրական արժեք: Առարկայական համապարփակ խորհրդանիշ է Հայկական լեռնաշխարհը:

Մշակութային խորհրդանիշներ են հայ երգը, պարը, խոսքը և այլն:

Կենդանական (տոտեմիստական) խորհրդանիշները դարձել են ազգային պետական խորհրդանիշների տարր: Օրինակ, խոյը, առյուծը, արծիվը, ցուլը և այլն:

Բուսական խորհրդանիշներ են ծիրանը, խաղողը, նուռը, ցորենի հասկը և այլն:

Ազգային պետական խորհրդանիշներ

Ազգերի կյանքում մեծ նշանակություն ունեն Ազգային-պետական խորհրդանիշները՝ դրոշը, օրհներգը, զինանշանը և այլն:

«Դրոշ» բառն առաջացել է դրոշմել (քանդակել) բայից: Հայաստանում դրոշի օգտագործման վերաբերյալ ամենավաղ տեղեկությունը կապված է Հայկ Նահապետի ավանդության հետ: Հայկը, հաղթելով Բելին, իր դրոշը պարզեց մի ժայռի վրա, որը հետագայում

կոչվեց Հայկաբերդ:

Հայաստանում յուրաքանչյուր թագավորական տուն և նախարարություն ուներ իր առանձին դրոշը: Սակայն մեր հին մատենագիրները աղոտ տեղեկություն են հաղորդում թագավորական տների և առանձին նախարարությունների դրոշների գույնի, չափի և ձևի մասին: Հայտնի է միայն, որ Արտաշեսյանների ու Արշակունիների ծիրանագույն աղեղնադրոշի վրա եղել է երկու արծիվ, իսկ մեջտեղում՝ արևի նշան: Մամիկոնյան նախարարության դրոշի վրա պատկերված էր արծիվ և աղավնի: Բագրատունիների դրոշի վրա պատկերված է եղել մեկ արծիվ: Կիլիկիայում, 1198 թ., երբ Լևոն II-ը օծվեց թագավոր, Հռոմի պապը նրան ուղարկեց մի նոր սպիտակ դրոշ, որի վրա նկարված էր կարմիր առյուծ՝ թաթերը վեր բարձրացրած: Հետագայում, Լուսինյանների օրոք դրոշը փոխվեց և դարձավ եռագույն (կարմիր, կապույտ, դեղին):

Լևոն VI-ի մահից հետո հայոց թագավորության ժառանգ համարվեցին Կիպրոսի Լուսինյանները: Նրանք Կիլիկիայի հայ թագավորների տիտղոսները միացրին իրենց անվանը: 1519 թ. նոյեմբերի 19-ին Տարսոնի Մատթեոս արքեպիսկոպոսը Հայաստանի անվանական թագավոր օծեց Կիպրոսի Հովհաննես II Լուսինյան թագավորին, իսկ Կիպրոսի Լուսինյան դրոշակն էլ իր մեջ առավ հայոց դրոշակի գույները և դարձավ սպիտակ, կապույտ, կարմիր և դեղին:

1773 թ. լույս տեսած Շ. Շահամիրյանի «Որոգայթ փառաց»-ում նկարագրված է հայկական պետության ապագա դրոշը՝ կարմիր, կապույտ և դեղին՝ ստեղծվելիք բանակի երեք սպարապետությունների զինվորների համազգեստների գույներին համապատասխան:

1789 թ. Հովսեփ արք. Արղությանը և Հ. Լազարյանը ռուսական կառավարությանը ներկայացրին մի հիշատակագիր, որի մեջ հայոց դրոշի գույները ներկայացնում էին կարմիրը, կանաչը և կապույտը՝ Նոյան տապանի նշանով:

1885 թ. Փարիզի հայ ուսանողական միությունը, որը Վիկտոր Հյուգոյի թաղման արարողությանը ուզում էր մասնակցել հայ ազգային դրոշով, դիմում է Ղ. Ալիշանին և հարցնում նրան հայկական դրոշի գույները: Ալիշանը հայտնում է, թե հայոց դրոշի գույներն են՝ կարմիրը, կանաչը, սպիտակը:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, չընդունելով Ալիշանի կողմից ընտրված դրոշի գույների դասավորությունները, ընդունում է Ռուբինյանների թագավորության վերջին շրջանի գույները՝ կարմիրը, կապույտը, նարնջագույնը: Գույների այս դասավորությամբ դրոշը նաև ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության պետական դրոշն է:

Ձինանշան

Ձինանշանը՝ այն կրողի պատմական ավանդույթներն արտահայտող պատկերների ու

առարկաների համադրությամբ խորհրդանշանային ժառանգական տարբերանշանն է:

Զինանշանները յուրահատուկ են պետությանը, ազնվական կամ իշխանական տներին, վարչատարածքային միավորներին, քաղաքներին, համքարություններին, երբեմն նաև առանձին անձանց և արտացոլում են դրանց վարչական, աշխարհագրական, տնտեսական, կենցաղային, անհատական և այլ առանձնահատկությունները: Զինանշանները պատկերված են լինում կնիքների, դրամների, մեդալների, դրոշների, ռազմի առարկաների, ճարտարապետական հուշարձանների և այլնի վրա:

Հայոց պատմության մեջ կցկտուր տեղեկություններ են պահպանվել հայկական զինանշանի վերաբերյալ: Հայտնի է, որ արքայական և նախարարական դրոշների վրա ազուցված էին այլևայլ կենդանիների՝ վիշապի, արծվի, առյուծի պատկերներ, իսկ քրիստոնեության ընդունումից հետո՝ խաչ, դաստառակ, Ս. Էջմիածին և այլն:

Արտաշեսյանների օրոք ազգային զինանշանը եղել է արծիվը: Արշակունիների օրոք զինանշան է դառնում երկու արծիվը, որոնց կենտրոնում պատկերված էր արև:

Հայտնի են Արծրունիների՝ մագիլներում թռչուն կրող արծվի և Մամիկոնյանների՝ մագիլներում գառ բռնած երկգլխանի արծվի պատկերով զինանշանները: Գրեթե նույն տեսքն ունի Վաչուտյանների զինանշանը:

Բագրատունիները ժառանգություն են վերցնում արծվի զինանշանը: Կիլիկիայի հայկական իշխանության ժամանակ գործածության մեջ է մտել խաչի և բերդի վանդակավոր դռան համադրությամբ զինանշանը: Իսկ Կիլիկիայի հայկական թագավորության դրոշի վրա ներկայացված է եղել թագակիր առյուծի պատկերով զինանշանը:

Հայաստանի երրորդ հանրապետության օրենքը զինանշանի մասին ընդունվել է 1992 թ. ապրիլի 19-ին: Այդ օրենքի համաձայն 1920 թ. հուլիսին ընդունված ճարտարապետ Ալ. Թամանյանի և նկարիչ Հ.Կոչոյանի հեղինակած զինանշանը ընդունվել է ՀՀ պետական զինանշան:

Հայկական զինանշանների մասերն են.

1. Յոթ գլխանի վիշապը - Տիգրան Երվանդյանի խորհրդանիշն էր, որը սպանեց մարաց Աժդահակին:

2. Մի գլխանի արծիվը - Արտաշեսյանների հարստության, իսկ երկգլխանի արծիվը՝ Մամիկոնյանների խորհրդանիշն էր: Արծիվը վաղ ժամանակներից ի վեր արտահայտում է բարձրությունը, բարձրից տիրելու և հովանավորելու գաղափարը:

3. Դաստառակ կամ թաշկինակ - խորհրդանշում է Հայաստանի քրիստոնեացումը:

4. Գառնուկը - խորհրդապատկերն է Հիսուս Քրիստոսի, որն Աստծու գառն է:

5. Խաչազարդ թագը - խորհրդանշանն է քրիստոնյա Հայաստանի թագավորության:

6. Առյուծը - խորհրդանիշն է Ռուբինյան թագավորության, իսկ առյուծի թաթի մեջ եղած սուրը նշանակում է իշխանության: Սուսերակիր առյուծը ակնարկում է հայկական տիրապետության հզորությունը Կիլիկիայի մեջ:

7. Մեծ ու փոքր Մասիսները - խորհրդանշում են հայկական կամ Արարատյան թագավորությունը, հայ ժողովրդի ավանդական օրրանը: Մասիս լեռը տիրում է ողջ Հայաստանի վրա և հովանավորելով հայկական սրբություններն ու իրավունքները, իմաստավորում է Հայաստանի անխախտ մշտնջենավորություն*: Մասիս սարի վրա պատկերված Նոյան տապանը խորհրդանշում է Աստվածաշնչյան ջրհեղեղի հիշատակը: Էջմիածնի տաճարը, որ գտնվում է Մասյաց հովանու ներքո, հիշեցնում է հայոց հոգևոր-ազգային կենտրոնի, հայերի համար առաջին սրբավայրի հիմնարկությունը և շինությունը:

8. Կապարճը, աղեղը, նիզակները - խորհրդանշում են իրավունքի, պաշտպանության և իշխանության պահպանման միջոցները, այսինքն՝ զենքի ուժը:

Օրհներգ

Պետական օրհներգը ազգային, վեհ, խրոխտ երաժշտության, անցյալը, ներկան և ապագան կապող հայրենասիրության, նվիրումի մղող և լուսավոր ապագայի հույս ներշնչող երգ-բանաստեղծություն է:

Դրամը

Ազգային դրամը տնտեսությունը կազմակերպելու միջոց է: Պետության համար սեփական դրամի շրջանառության տարածք ունենալը՝ անկախ, ինքնավար լինելու անհրաժեշտ պայման է: